

Language: Yorùbá

Ọpẹ Ìjàyẹ ló le rọ̀yìn ogun Ògúnmolá": Ààrẹ Kúrunmí àti ìjìjàdù rẹ gégé bí akọni málegbàgbé

Luqman Abísólá KÍARÍBEE (PhD)

College of Humanities and Culture

Osun State University, Osogbo, Nigeria

E-mail: luqman.kiaribee@uniosun.edu.ng & luqman.abisola@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-00019894-8251>

ÀṢAMỌ

Òfin tí ó de ipò lóbalóba ní Ìpínlẹ̀ Ọyọ kò to Oníjàyẹ ilú Ìjàyẹ sí ipò Ọba Onípò Kìn-ín-ní gégé bí Olúbàdàn, tí ó sì jẹ pé ipò pàtàkì ni ipò yìí látijó rí. Ohun tí èyí tóka sí ni pé ojú yẹpẹrẹ ni àwọn ènìyàn àsìkò yìí fi wo àwọn alágbára tí ó jẹ pé ilú wọn kò tóbi mọ ní òde-òní. Òtító ni pé ilú Ìjàyẹ kò tóbi bá yìí sùgbón iwádíi yìí fi múlẹ̀ pé ipò pàtàkì ni ipò Baálẹ̀ ilú náà lásìkò Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ. Ìdí nìyí tí iwádíi náà se yàn láti walẹ̀jìn lórí bí ìṣòtító àti iwà akínkanjú se sọ Kúrunmí di akọni málegbàgbé ní ilẹ̀ Yorùbá. Láti inú àwọn iwé itàn ilẹ̀ Yorùbá àti itàn ogun wọn ni olùwádíi ti se àkójọ àwọn détà ipílẹ̀ tí a túpalẹ̀ nínú iwádíi yìí. A se àmúlò ohùn tí a gbà sílẹ̀ náà fún àfikún. Orí tíorì ifojú-ìmò-itàn-wò ni olùwádíi gbé àlàyé détà lé. Ilànà agbàròkọ pónnbélẹ̀ sì ni a fi se àlàyé àwọn détà náà. Àbò iwádíi fi hàn pé olùgbẹ̀jà iran àti àṣà Yorùbá ni Kúrunmí; ó jẹ olùgbẹ̀jà mẹkúnnù; olódodo àti atẹ̀lénimáyà. Orí ìṣòdodo yìí ni ó sì kú lé gégé bí akọni málegbàgbé. Iwádíi fi idí rẹ̀ múlẹ̀ pé itàn ilú Ibàdàn, itàn oyè Aláàfin àti ti ilẹ̀ Yorùbá kò tí i pé láì mẹnù bá ìjìjàdù Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ gégé bí Ààrẹ-òná Kakańfò ilẹ̀ Yorùbá. Iwádíi dábàá pé àmúlò ẹrọ awalẹ̀pitan máa jẹ kí á ní idánilójú lórí àwọn itàn àtẹ̀nudẹ̀nu tí a ti dàkọ̀ lóde-òní.

KÓKÓ-ỌRỌ

Ààrẹ Kúrunmí, akọni málegbàgbé, ifojú-ìmò-itàn-wò, ìjìjàdù, Yorùbá

"A Palma da Vitória Pode Contar a História da 100ª Guerra": O Presidente Kurunmi e Sua Luta como Herói de Malegbage

RESUMO

A lei que estabeleceu o status das chefias tradicionais no Estado de Oyo não elevou o Onijaye de Ijaye ao status de Chefe Supremo, como o Olubadan — uma posição de grande importância no passado. Isso indica que, naquela época, as pessoas menosprezavam figuras poderosas locais porque a cidade já não era mais grande. Embora a cidade de Ijaye não seja grande atualmente, esta pesquisa confirma que o cargo de chefe da cidade era de grande importância durante a época de Kurunmi Ajadi Idde. Por isso, a pesquisa buscou aprofundar-se em como a lealdade e a bravura de Kurunmi o transformaram em um herói lendário nas terras iorubás. O pesquisador compilou os dados básicos analisados neste estudo a partir de livros históricos iorubás e relatos de suas guerras. Registros de relatos orais foram utilizados para obter informações adicionais. A análise dos dados baseou-se na teoria da observação histórica, utilizando-se o princípio da análise narrativa. A pesquisa revelou que Kurunmi foi um defensor da raça e da cultura iorubá, bem como dos pobres; era um homem justo e corajoso. Ele morreu por essa retidão, tornando-se um herói imortal.

Ficou estabelecido que a história de Ibadan, a história do Alaafin e a história das terras iorubás estão incompletas se não mencionarem a luta de Kurunmi Ajadi Idde como o Kakaño (comandante militar supremo) da região. A pesquisa sugere que o uso de tecnologias arqueológicas permitirá validar as histórias orais registradas atualmente.

PALAVRAS-CHAVE

Kurunmi, um herói do Máleggbebbe; perspectiva histórica, luta, povo iorubá

It is the Palmtrees of Ìjàyè that Can Give the Accounts of Ògúnmólá's War Offesnsive: Ààrẹ́ Kúrunmí and His Struggle as a Memorable Hero

ABSTRACT

The law governing chieftaincy affairs in Ọyọ State does not recognise Oníjàyè of Ìjàyè as a First Class Ọba like Olúbadàn, and this throne was an important position in the past. This points to the fact that the people nowadays have underrated the impacts of the powerful heroes which their towns are not prominent in this modern period. Truely, Ìjàyè might be minute now but this study affirmed that the position of Baálẹ̀ Ìjàyè was significant during the lifetime of Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ. As a result, this study researched on how his loyalty and heroic character made Kúrunmí a memorable hero in Yorùbáland. The researcher gathered primary data from the Yorùbá history and war textbooks analysed in this study. Recorded historical accounts were also employed as additional information. The researcher based the study's analysis on historicism. The data analysis approach was basically qualitative. The findings revealed that Kúrunmí was an advocate of Yorùbá race and culture; he was and advocate of the poor people; he was a truthful and a loyal person. He died as a memorable loyal hero. This study affirmed that the history of Ìbàdàn, the history of Alààfin chieftaincy and the history of the Yorùbáland are incomplete without mentioning Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ's contributions as a Yorùbáland generalissimo. The study suggested that the use of archeological machines will enable the confirmation of the oral historical accounts that have been documented in this modern period.

KEYWORDS

Ààrẹ́ Kúrunmí, memorable hero, historicism, struggle, Yorùbá

1.0 Ìfáára

Oríṣìrìṣì ọ̀ṣẹ̀ nì àwọn onímọ̀ tí ẹ̀ lórí ìtàn ìgbésí-ayé Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ, ẹ̀nì tí í ẹ̀ Ààrẹ́-Ọ̀nà Kakaño ilẹ̀ Yorùbá lásìkò Alààfin Àtìbà àti ní abala àsìkò ọ̀ṣẹ̀jọba àrẹ̀mọ̀ rẹ̀, Adélù tí ó jẹ̀ Alààfin lẹ̀yìn tí Àtìbà kú. Johnson (1921) ẹ̀ àfihàn Kúrunmí gégé bí jagungagun, tí ó wà lára àwọn tí ó jàjàgbara láti gba Ọyọ̀ sílẹ̀ nínú ogun Elédùwẹ̀. Johnson kò ẓàì tún ẹ̀ àpẹ̀júwẹ̀ rẹ̀ gégé bí ẹ̀nì tí ó jẹ̀ kí Ìbàdàn ja àjàṣẹgun nínú ògun Gbánámú. Ogun Gbánámú yí nì ogun tí Màyẹ̀ Okunadé gbé tí Ìbàdàn lẹ̀yìn tí wọn lé e kúrò nínú ilú (Ọdẹbòdẹ, 2010). Ògúnńíran (2000) tilẹ̀ ẹ̀ àlàyé èyí lẹ̀kùn-ún-rẹ̀rẹ̀ bí ó tí sọ pé nígbà tí wọn fi tó Kúrunmí lẹ̀ti pé ọwọ̀ tí tẹ̀ Màyẹ̀ àti àwọn ìjòyẹ ogun rẹ̀ nínú èyí tí Dẹgẹ̀ṣin àti Ọgínńí wà, níṣe nì ó ráńṣẹ̀ padà lẹ̀sẹ̀kẹ̀sẹ̀ pé "kí wọn ó pa á tàbí kí wọn ó mú un wá" (30) fún oun láti pa. Kúrunmí tún nì akọ̀nì tí ó dáàbò bo Ọyọ̀ àti àwọn ilú tí ó wà ní apá Gúsù ilẹ̀ Yorùbá lẹ̀yìn tí Àtìbà pín ojúṣe láàárín rẹ̀ àti Baṣọrun Olúyòlẹ̀. Johnson, Ògúnńíran àti Oyẹ̀bíyí (2008) fídí èyí múlẹ̀. Gégé bí Ògúnrẹ̀mí (2000) tí ẹ̀ fi hàn, Kúrunmí kì í ẹ̀ jagunjagun lásán, ẹ̀nì ọwọ̀ tí Balógun Ìbíkúnlé kọ̀ jálẹ̀ fún Ògúnmólá láti gbé iná wo ojú rẹ̀ nì. Gbogbo àwọn ọ̀pítàn tí a kọ̀kọ̀ mẹnù bà nàà ló gbà pé àgbàlagbà jagunjagun tí ó gbọ̀n fẹ́fẹ́, tó sì láyà, tí kì í bẹ̀rù ẹ̀nikẹ̀nì, tí tí ó fi dé orí

Aláàfin Àtìbà àti Aláàfin Adélù ọmọ rẹ̀ ni Kúrunmí í ẹ̀. Bí àwọn onímọ̀ yìí bá gbà báyìí, nǹkẹ̀ kò wà yẹ kí á ẹ̀ àkójopọ̀ àwọn iwà akínkanjú Ààrẹ Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ̀, èyí tí ó sọ ọ̀ di jagunjagun málegbàgbé lówùjọ̀ ilẹ̀ Yorùbá? Ìdáhùn sí ibeèrè yìí ni pé, ó yẹ kí á ẹ̀ àkójopọ̀ àwọn itàn iwà málegbàgbé Ààrẹ Kúrunmí, èyí yóò wúlò fún igbìyànjú ifimòkúnmọ̀ lówùjọ̀. Torí nàà, ọ̀nà láti ẹ̀ àkójopọ̀ àwọn iwà akínkanjú Ààrẹ Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ̀ ni iṣẹ̀-iwádíí yìí jẹ̀.

1.1 Èróngbà Ìwádíí

Iṣẹ̀ iwádíí yìí gbérò láti ẹ̀ agbèyèwò itàn igbésí-ayé Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ̀, tí ó jẹ̀ Ààrẹ-ọ̀nà Kakańfò ilẹ̀ Yorùbá lásìkò Aláàfin Àtìbà, àti abala àkókó nínú iṣàkóso Aláàfin Adélù, lónà àtìṣe àfàyo àwọn iwà àti iṣesí tó fi Kúrunmí hàn gégé bí akọ̀ni jagunjagun málegbàgbé olótíitọ̀ ní ilẹ̀ Yorùbá.

1.2 Ọgbón Ìwádíí

Agbàròkọ̀ pònnbélé ni iwádíí yìí, agbèyèwò àwọn iṣẹ̀-iwádíí iṣààjú ló sì jẹ̀ mó jùlọ̀. Torí nàà, àwọn iwé itàn ogun ní ilẹ̀ Yorùbá àti àwọn tó sọ nípa Ààrẹ Kúrunmí gégé bí akọ̀ni jagunjagun, èyí tí olùwádíí rí kó jọ̀ ni dètà ipílẹ̀ iṣẹ̀-iwádíí yìí. Bákan nàà ni iwádíí ẹ̀ àmúlò ọ̀rọ̀ ẹ̀nu ọ̀nṣipàtàn gégé bí àfikún dètà. Àwọn itàn ogun àti tí àwọn jagunjagun nínú èyí tí Kúrunmí ti jẹ̀ yọ̀ ni ààlà iṣẹ̀-iwádíí. Tíòrì ifojú-ìmọ̀-itàn-wò ni olùwádíí ẹ̀ àmúlò fún àtúpale dètà. Orí ẹ̀rì láti inú iwé itàn àti àwọn ọ̀nà alohùn nípa itàn Kúrunmí ni àwíjaré inú iṣẹ̀-iwádíí yìí dúró lé. Ilànà ajemálàyé sì ni a sì fi ẹ̀ agbèkalẹ̀ àlàyé dètà ní kíkún.

1.3 Yorùbá ni Àwùjọ̀ Àwọn Èniyàn Orílẹ̀-èdè Àgbáyé

Ìlú mò-ón-ká ni àwọn èniyàn ilẹ̀ Yorùbá láti igbà àtijọ̀ wá, ọ̀dú wọn kì í sì í ẹ̀ àimọ̀ fún olóko àwọn èyà èniyàn ilẹ̀ Áfíríkà yòókú tí ó múlẹ̀ gbẹ̀ wọn. Àwọn èyà èniyàn ilẹ̀ Áfíríkà tí a le pé ní àwọn alámuùlégbè àwọn Yorùbá ni Bogu, Nupe, Benin, Dahomey, Egun àti Hausa. Johnson (1921) sọ pé sàkání ibi tí ilẹ̀ Yorùbá wà sún mó Odò Ọ̀yá (River Niger), ó wà ní Gúsù Kwara, ilẹ̀ Dahomey sì wà ní Ìwọ̀-Òòrùn àwùjọ̀ yìí. Látítuùdù rẹ̀ tó 6° àti 9° sí Àríwá, lóńgítuùdù rẹ̀ sì tó 2° 30' àti 6° 30' sí Ìlẹ̀-Òòrùn. Ilẹ̀ Yorùbá wà ní Ìlẹ̀-Òòrùn ilẹ̀ Dàhòmì, jìjìn rẹ̀ sí ilẹ̀ nàà sì tó 70,000 sq. miles (o.i. 1.). Gégé bí àlàyé Fádípẹ̀ (1970), ojú-ọ̀jọ̀ àti àyíkà ilẹ̀ Yorùbá kò yàtò sí ti àwọn alábaàgbé rẹ̀, bí ti ilẹ̀ Ghana ló ẹ̀ rí. Ọ̀pòlọ̀pọ̀ àwọn odò ní ilẹ̀ Yorùbá ni ó máa ń gbẹ̀ ní àsìkò ọ̀jò. Eyí jẹ̀ àwọn ilẹ̀ Yorùbá tó wà nínú igbó àti àwọn tí ó wà ní ààrín ọ̀dàn tí tí kan Odò Ọ̀yá. Orí ilẹ̀ omi ni àwọn tí ó wà ní etíkun Àtilántíkì tẹ̀dó sí. Etíkun kan nàà yìí sì ni ó so ilẹ̀ Yorùbá pọ̀ mó etíkun Benin, Porto-Novo, Cotonou, Lome, Accra, Takoradi, tí tí tí ó fi dé Abidjan. Ohun tí a fẹ̀ fi múlẹ̀ níbí ni pé ilẹ̀ Yorùbá kò so mó àwọn èniyàn ilẹ̀ Áfíríkà nípa orí-ilẹ̀ nìkan, ọ̀kun kan soṣo nàà ni ó tún so ọ̀n àti àwọn orílẹ̀-èdè tí ó ní etíkun ní Ìwọ̀-Òòrùn ilẹ̀ Áfíríkà pọ̀. Ìwádíí Johnson (1921), Fádípẹ̀ (1970), Àtándá (2007) àti bèẹ̀ bèẹ̀ lọ̀ tilẹ̀ fi hàn pé lójọ̀ pípẹ̀, kí ọ̀yìnbó tó dé ni Yorùbá ti ní àṣepọ̀ tó lóòrìn pèlú àwọn alámuùlégbè rẹ̀ wònyí, yálà nípa ogun, ibátàn tàbí nípa okòwò. Irúfẹ̀ àwọn ẹ̀ranko tí a le rí ní apá Ìwọ̀-Òòrùn ilẹ̀ Áfíríkà nàà ni a le rí ní ilẹ̀ Yorùbá. Ọ̀unjẹ̀ wọn kò sì fi bèẹ̀ yàtò sí ti àwọn alábaàgbé wọn. Àgbàdọ̀, ẹ̀fọ̀, ẹ̀rẹ́, iṣu, ànàmọ̀ àti ọ̀kà bàbà tí àwọn èniyàn Ìwọ̀-Òòrùn ilẹ̀ Áfíríkà ń jẹ̀ ni àwọn nàà ń jẹ̀, àṣà, ẹ̀sìn àti iṣesí àwọn èniyàn wònyí sì sún móra.

A kò tí í rí ọ̀pìtàn tí ó sọ itumọ̀ ohun tí orúkọ iran yìí jẹ̀ gan-an ní pátó. Ohun tí ó dani lójú ni pé, lẹ́yìn tí àwọn Ọ̀yìnbó Amúnisìn/Olówò-ẹ̀rú dé ilẹ̀ Yorùbá ni a tó ń tọ̀ka sí àwọn èniyàn yìí gégé bí èyà Yorùbá, orúkọ ọ̀kan (Ọ̀yọ̀, tí a tún mó sí Yorùbá) nínú àwọn èyà yìí ni a rà bọ̀ àwọn iyókù lórùn (Àtándá, 2007). Orúkọ ẹ̀ka tí àwọn èyà yìí pín sí ni a ti fi ń pe ọ̀kọ̀ọ̀kan wọn tẹ̀lẹ̀ rí. Gégé bí àpẹ̀rẹ̀, a ní àwọn Ìjẹ̀bú, Ìjẹ̀sà, Ìjùmù, Owé, Ugbò, Ìbòlọ̀, Ọ̀nko, Yewa, Àwòrí, Èkìtì, Ọ̀ndó, Àkókó, Ọ̀wò, Ẹ̀gbẹ̀, Okun àti bèẹ̀ bèẹ̀ lọ̀. Àwọn

òpitàn kan gbà pé Odùduwà ni ipílẹ̀sẹ̀ iran Yorùbá. Abẹnugan kan nínú àwọn onímọ̀ tó fara mó èrò yìi ni Johnson (1921). Bákan náà, a tún rí àwọn onímọ̀ tí ó gbà pé Odùduwà bá iran Ọbàtálá ní Ilé-Ifẹ̀ ni, ibẹ̀ ni ó sì ti gba ijọba ilẹ̀ Yorùbá. Àtándá (2007) jẹ ọkan gbòògì tí ó fidí àwíjare yìi múlẹ̀. Yálà Odùduwà ni ó ẹ̀ àwọn iran Yorùbá sílẹ̀ tàbí pé òun náà dara pọ̀ mó iran yìi ni, òhun tí ó dájú ni pé alágbára ènìyàn ni Odùduwà, òun sì ni ó fejú ijọba ilẹ̀ Yorùbá fún igbà àkókó, òun ni à ń pe àwọn àrómọdómọ rẹ̀ ní Ọba Alayé tó tàn ká ilẹ̀ Yorùbá, apákan ilẹ̀ Benin, Togo, Ghana, Gambia àti Seirra Leone lóde-òní.

1.4 Ogun àti Ọtẹ̀ lálwùjọ Yorùbá Síwájú Àkókò Ìmúnisìn

Kò sí àwùjọ kan láyé tí kò ní igbà isọro, torí náà ọkọ̀ọkan àwùjọ ọmọ ènìyàn ló ní àkókò ipènjà tirẹ̀. Èyí kò yọ àwùjọ ilẹ̀ Yúróópù àti Àríwá Amérikà tí gbogbo ayé gbà pé ó lajú júlọ lóni sílẹ̀. Itàn àwọn ènìyàn Gíìkì, Róòmù, Gẹ̀ẹ̀sì, Pàyán-àn àti Faransé fi hàn pé dúkúú tí ó máa ń wáyé láti ipasẹ̀ ààlà ilẹ̀ tàbí òyè dídù, pẹ̀lú ọ̀ṣẹ̀lú ẹ̀lẹ̀kúnjẹkún kò mó ní àwùjọ ilẹ̀ Yorùbá nìkan. Gẹ́gẹ́ bí Johnson (1921) ti fi hàn, ijàdù agbára àti ọ̀rọ̀ ẹ̀sìn ló le Odùduwà dé ilẹ̀ Yorùbá. Lára àwọn ogun/aáwọ̀ ipílẹ̀ iran Yorùbá ni èyí tí Àtándá (2007:11) tọka sí pé ó mú Odùduwà já agbára gbà lówọ̀ Ọbàtálá, tí ó sì dá ilànà isẹ̀jọba iran "Ìkédù" dúró. Ogun miiran tí Àtándá tọka sí ni èyí tí ó wáyé ní àárín àwọn Ifẹ̀ àti iran Ùgbò tí ó ń wá láti gba ẹ̀sàn ogun tí Odùduwà fi já wọ̀n. Mọ̀rẹ̀mí Àjàsọ̀rò ni itàn fidí rẹ̀ múlẹ̀ pé ó ra Ifẹ̀ padà. Bákan náà ni ogun Òwu, nìbì tí gbogbo ilẹ̀ Yorùbá ti pawópọ̀ tú Òwu Ipólẹ̀ ká. Ọ̀dẹ̀bòdẹ̀ (2010) jẹ́ kí ó yé wa pé oríṣíṣìi okùnfà ní ó máa ń mú àwọn Yorùbá bá ara wọ̀n jagun, àti pé láti ipasẹ̀ àwọn okùnfà wọ̀nyí ní Yorùbá ti sọ àwọn ogun kan lórúkọ. Gẹ́gẹ́ bí àpẹ̀rẹ̀, torí pé Òwu ni gbogbo ilẹ̀ Yorùbá gbógun ti ni wọ̀n ẹ̀ pe ogun náà ní ogun Òwu/Olówu. Lára ogun tí Yorùbá tún já gẹ́gẹ́ bí Ọ̀dẹ̀bòdẹ̀ àti àwọn onímọ̀-itàn miiran ti mẹnubà wọ̀n ni ọ̀tẹ̀ Máye/ogun Gbánámú, ogun Batédó, ogun Ijàyè, ogun Jálumi, ogun Mùgbámùgbá, ogun Oṣú, ogun Kútùjẹ, ogun Emùré, ogun Èkìtiparapọ̀ àti ogun Búdó Ọfà. Gbogbo ogun wọ̀nyí wáyé láti ipasẹ̀ ifowosowopọ̀ àwọn iran Yorùbá kan lóri iran miiran tí wọ̀n fẹ̀ láti já lógun. Ìrú ogun yìi ni ó wáyé ní àárín Ifẹ̀ àti Ijẹ̀bú ní ọ̀dún 1821 láti tú Òwu; èyí tí ó wáyé ní àárín Ijàyè àti Egbá láti gbógun ti Ibàdàn ní ọ̀dún 1860; àti ogun Èkìtiparapọ̀ ti ọ̀dún 1878 láti dá ọwọ̀ ijẹgaba àwọn ọmọ ogun Ibàdàn dúró (Ifamose, 2004:98). Láti Sẹ́ntiúrí Kọkàndínlógún tí ogun abélé Yorùbá ti ń ẹ̀lẹ̀ yìi náà ni àwọn ọ̀yìnbo aláwọ̀ funfun, pàtàkì júlọ àwọn Potòkí olówò ẹ̀rú, ajìhìnre àti àwọn arinrin-ajò ti wà ní àwùjọ ilẹ̀ Yorùbá. Johnson (1921:509-511) tilẹ̀ fi àkóónú lẹ̀tá tí Gómìnà Alfred Meloney kọ sí àwọn jagunjagun ilẹ̀ Ibàdàn àti ti àwọn ilẹ̀ Èkìti parapọ̀ láti dákẹ̀ ogun ní ojọ ketàdínlógbon, oṣù kejì, ọ̀dún 1886 hàn. Ògúnńíran (2000) náà fi ẹ̀dà lẹ̀tá yìi hàn ní èdè Yorùbá ní ojú iwé 232 sí 234.

Ohun tí oluwádii gbìyànjú láti fi idí rẹ̀ múlẹ̀ ní abala iwádii yìi ni pé Yorùbá a máa jagun. Idí sì nìyí tí wọ̀n fi máa ń pa á lówe pé "Arẹ́májà kan kò sí." Yorùbá a tún máa sọ nipa ogun pé "Ogun kò rí bí iyan, kò sì rí bí ẹ̀kọ." Bí ọ̀rọ̀ bá kan ti ogun, Yorùbá a tún máa pa ọ̀we pé "Ogun di ogun ajùmọ̀jà, o ní tiẹ̀ kò ì yá, tó bá di ti alánìkanjà, ẹ̀ agbára rẹ̀ ó sì ká a?" Yorùbá kan náà ni ó máa ń pa ọ̀we pé "Ọ̀mọ̀dé kò mogun, ó ní kógun ó dé." Aburú àti iparun tí ogun jija máa ń mú bá iran ọ̀mọ̀nìyàn ni àwọn ipèdè wọ̀nyí tọka sí. Kì í ẹ̀ pé àrìjàgbà kan ẹ̀sà ni àwọn Yorùbá sùgbọ̀n nígbà miiran ló jẹ́ pé pẹ̀lẹ̀ kì í yanjú ọ̀rọ̀. Torí náà, ọ̀rọ̀ ogun abélé tó ẹ̀lẹ̀ ní àwùjọ Yorùbá ní àárín Sẹ́ntiúrí Kọkàndínlógún kì í ẹ̀ torí irìjàgbà nìkan, ijà ààlà, ẹ̀gbìn kíkọ̀ àti dídáwọ̀ iwà ikà dúró wà lára okùnfà wọ̀n.

1.5 Ojú-iwòye Àwọn Ènìyàn Ilẹ̀ Gíríikì nípa Akoni

Stevanović (2007) jẹ́ kí á mó pé ojú méjì ni a le fi wo itumọ̀ akoni nínú èdè àti àṣà àwọn ènìyàn ilẹ̀ Gíríikì. Àkọ̀ọ̀kọ̀ ni ènìyàn tí ó jẹ́ ẹ̀ni abòwọ̀, tí ó gbé igbésí-ayé, tí ó sì kù sùgbọ̀n tí ó jẹ́ pé ó ẹ̀ isẹ̀ mériyíí láyé, èyí tí ó mú wa sọ ẹ̀ni náà di ọ̀rìṣà lẹ̀yìn ikú rẹ̀.

Irúfẹ̀ àwọn èniyàn bá yí ni a le fi wé àwọn akonidòrìsà ilẹ̀ Yorùbá. Itumò kejì tí akoni tùmò sí nínú àṣà àwọn èniyàn ilẹ̀ Gíríṁkì ni ẹnì tí ó hu iwà akoni nípa fifi ẹmí rẹ̀ lélẹ̀ kí àwọn èniyàn le là kúrò lówó ewu, tí igbésẹ̀ yí sì sọ ẹnì náà di akoni mélegbàgbé. Ní ti akókó, Stevanović ẹ̀ àlàyé pé àwọn wònyí ni àwọn èniyàn mériyíyírí, tí ó ti di òkú, tí a sì n rántí wọn láti ẹ̀ àyèsí wọn léyìn ikú wọn. Itumò akoni tí ó jẹ̀ jagunjagun ni èkejì fi hàn. Irúfẹ̀ àwọn akoni wònyí ni Stevanović sọ pé àwọn èniyàn ilẹ̀ Gíríṁkì máa n kì nínú *epic*, ewi tí a fi n sọ àṣeyòrí wọn. Àwọn èniyàn ilẹ̀ Gíríṁkì máa n ẹ̀ orò ifinimawo fún àwọn òkú akínkajú, èyí tí wọn fẹ̀ láti tò sí ipò akoni. Petraki (2021) náà kín àbá yí léyìn nígbà tí ó sọ pé awo ni àwọn èniyàn ilẹ̀ Gíríṁkì ka ipò akoni sí, ojú òrìṣà, tí ó le ẹ̀ni ní oore, tàbí tí ó le fi ìnira kanni ni wọn fi n wò wọn. Wei and Xu (2012) náà gbà pé Ọlórún kékeré/òrìṣà ni àwọn Gíríṁkì ka àwọn akoni tí ó fi ẹmí wọn lélẹ̀ sí, àwọn èniyàn wònyí sì gbà pé niṣe ni a gbé ipò yí wò wọn nípa ilànà ijòsìn ilẹ̀ Gíríṁkì. Wei and Xu tún ẹ̀ àlàyé kíkún nípa pé igbésẹ̀ síso ẹnì di akoni yí jẹ̀ ọ̀kan nínú ilànà ijòsìn ilẹ̀ Gíríṁkì tí ó ẹ̀ pàtàkì jùlọ. Apeere àwọn ẹ̀dà-itàn alohùn ilẹ̀ Gíríṁkì tí a tipasẹ̀ ilànà ijòsìn yí sọ di akoni gégé bí Wei and Xu ẹ̀ tọ́ka sí i ni Heracles àti Achilles (o.i. 1459). Ekroth (2002) tilẹ̀ ẹ̀ àlàyé àwọn igbésẹ̀ orò isonidakoni yí lẹ̀kún-únwéré ni. Ohun tí èyí n tọ́ka sí gégé bí a ti ẹ̀ yán an ẹ̀iwájú ni pé abala ẹ̀sìn àwọn èniyàn ilẹ̀ Gíríṁkì ni igbésẹ̀ yí àti pé ọwọ̀ yepere kọ̀ ni àwùjọ fi mú un. Duo àti Zhang (2025) fi ojú iwòye Odysseus, ẹnì tí ó jẹ̀ akoni pàtàkì kan nínú itàn àtẹ̀nudẹ̀nu ilẹ̀ Gíríṁkì, nípa ikú àti akoni hàn. Gégé bí àlàyé àwọn òhókowé wònyí, Odysseus gbà pé gbogbo èniyàn ló dá agbádá ikú torí náà àwọn akoni ilẹ̀ Gíríṁkì kú tán kí á tó sọ wọn dakoni málegbàgbé; Odysseus gbà pé ayé àirí miiṛàn tún wà léyìn ikú àti pé ẹ̀sípòpadà lọ sí ayé miiṛàn ni ikú jẹ̀. Odysseus kò rí ikú gégé bí ọ̀ṣebí, torí náà ohun tí a le ẹ̀ ẹ̀ sílẹ̀, tí ikú ò le pa tití láyéláyé ní ó máa n lépa. Lára àwọn àbùdá akoni tí Odysseus tọ́ka sí gégé bí Duo àti Zhang ẹ̀ fi hàn ni igboyà, ogbón àti ifaradà/àforítì. Ohun kan tí ó ẹ̀ pàtàkì, tí a kò sì gbọ̀dọ̀ má tọ́ka sí ni àlàyé Duo àti Zhang pé Odysseus kò gbà pé nípa ipá, okun tàbí agbára mériyíyírí lílò lójú ogun nìkan ni a fi le to èniyàn sí ipò akoni, ó ní a le mọ̀ akoni bákan náà nípa àmúlò ogbón àti igboyà. Rappa (2023) tilẹ̀ sọ àsoyánnu pé a kò le fi ti àwọn akoni igbà-iwáṣẹ̀ ilẹ̀ Gíríṁkì nìkan ẹ̀ ọ̀diwọn jìjẹ̀ akoni. Onímọ̀ yí sọ pé dandan kọ̀ ni kí àwọn akoni ọ̀de-òní ní ipá tàbí agbára mériyíyírí kí wọn tó le ẹ̀ ohun málegbàgbé tí ó le sọ wọn di akoni fún àwùjọ wọn.

1.6 Ojú-iwòye Yorùbá nípa Akoni

Ó yẹ̀ kí á fidi rẹ̀ múlẹ̀ láti ibèrẹ̀ abala yí pé a kò le ṣàlàyé iwòye Yorùbá nípa akoni láì jẹ̀ pé a ẹ̀ agbáyèwò àwọn ipèdè/òrò jìnnlẹ̀ ẹ̀nu Yorùbá tó sọ irúfẹ̀ ẹnì tí akoni jẹ̀. Ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ méjì tí a pa pọ̀ di ọ̀kan nínú akoni ni:

Akọ + ẹnì = Akoni.

Igbésẹ̀ gírámà tí ó ṣẹ̀lẹ̀ nínú ẹ̀ṣẹ̀dá ọ̀rọ̀ yí ni ipàró fáwélì [ɛ] inú "ẹnì" tí ó tùmò sí èniyàn jẹ̀, àti isúnkì ọ̀rọ̀ méjèjèjì di ọ̀kan (Akoni). Bí a bá gbà pé èniyàn ni "ẹnì" dúró fún nínú akoni, a jẹ̀ pé okun ọ̀rọ̀ miiṛàn tí a le fi ẹ̀ àlàyé ọ̀rọ̀ orúkọ yí ni "akọ èniyàn." Bí a bá wá ní akọ èniyàn, ó yẹ̀ kí á le ní abo èniyàn náà torí Yorùbá gbà pé "Lákọ̀ lábo ní a dá ilẹ̀ ayé." Ibèèrẹ̀ tí ó yẹ̀ kí á tún bini pẹ̀lú àlàyé yí ní pé, tani akọ èniyàn, ta sì ni abo èniyàn? Bí a bá ẹ̀ àròhùndá ibèèrẹ̀ yí, ohun tí a sọ ni pé tani akọ ẹnì, ta sì ni abo ẹnì?

Gégé bí àsopọ̀ ọ̀rọ̀ inú rẹ̀ ẹ̀ fi í hàn, akoni, tí a tún pé ní akọ ẹnì ni èniyàn tí ó yakọ̀, tí kì í ẹ̀ abo. Kì í ẹ̀ èniyàn nìkan ni Yorùbá máa n lo akọ̀ láti fi ṣàpẹ̀júwe. Wọn a máa lo akọ̀ láti fi ẹ̀ àpẹ̀júwe ẹ̀ranko náà gégé bí àpẹ̀rẹ̀ akọ̀ ajá, akọ̀ àparò, akọ̀ pẹ̀pẹ̀yẹ̀, akọ̀ ẹ̀ran (akẹ̀ran) àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ. Wọn lo èyí láti fi hàn pé akọ̀ ni àwọn ẹ̀ranko náà nípa àbùdá irísí wọn, wọn kì í ẹ̀ abo. Bákan náà ni àwọn ohun tí kò lẹ̀mii gégé bí igi àti òkúta. Apeere èyí ni akọ̀ ibépẹ̀, èyí tí kì í so gégé bí ọ̀kúnrin kò ẹ̀ le dá oyún ní, kí ó sì bímọ̀. Bákan náà ni pé Yorùbá máa n pe òkúta tí ó le tayo òkúta miiṛàn ní òkúta akọ̀. Yàtọ̀ sí pé a lo akọ̀ láti fi àbùdá irísí ẹnì nígbà tí èniyàn bá jẹ̀ ọ̀kúnrin hàn, Yorùbá tún

máa n lo akọ látí fi hàn bí ohun kan ẹ le koko ju ẹgbẹ rẹ lọ sí. Bí ọdún kan bá le koko, tí ó kún fún idààmú àti wàhálà, Yorùbá a ní ọdún náà yako, àti pé kò ya abo rára. Ìdí nìyí tí Yorùbá fi máa n kí ara wọn ní ìbèrẹ ọdún pé "Ọdún á yabo." Ìwúre ọdún titun ni ìpèdè yìi tún jẹ. Ìgbàgbọ̀ Yorùbá nípa pé ọdún yabo ni kí ọdún mú ìdèkùn/ayò wá gégé bí àwọn ohun tí ó yabo tí máa n rojú, tí wọn sì n máa n mú ìròrùn wá ju àwọn ohun tí ó yako lọ. Ó yẹ kí á mẹnụ bà á pé abo igi ni ó máa n so ẹso jìjẹ, bí igi bá yako, kò ní í so rára. Itumọ̀ tí abo mú wá ní ibi yìi ni itumọ̀ ìròrùn, èyí sì jẹ itumọ̀ ìjásí (*conotative meaning*) fún ọrọ̀ náà. Ní ọ̀nà kejì, itumọ̀ ìjásí tí akọ fi hàn ni líle-koko, àìgbẹfẹ̀ àti àìgbawẹwa. Torí náà, bí a bá pe ẹ̀nìyàn ni akọni, ohun tí ó fi hàn ni pé ẹ̀ni náà jẹ ẹ̀nìyàn tí ó le koko, tí kò gbà àwàdà, tí kò sì ẹ ẹ gbéná wò lójú.

Yorùbá tún gbà pé ọlọgbọn àti olóye ni àwọn akọni. Ìdí nìyí tí wọn fi máa n pa á ní ọ̀wẹ pé "Màjàmàsá ni à á mọ akín lójú ogun; akín tó bá mọjà tí kò mọsá ní máa n bógun lọ." Ohun tí èyí n tóká sí ni pé àwọn akọni máa n gbọn fẹfẹ. Wọn máa n mọ ọ̀nà àti ètè tí wọn le fi kojú ọ̀tá tí kò ní í sọ wọn di ẹ̀ni ẹ̀bọra ní kíákíá. Ìpèdè yìi tún fi hàn pé àwọn akọni náà máa n kú torí pé ẹ̀nìyàn ni àwọn náà. Ìgbàgbọ̀ Yorùbá tún fi hàn kedere pé àwọn akọni máa n di ẹ̀ni málegbàgbé. Èyí a sì máa mú kí á sọ àwọn kan di ọ̀rìsà nínú wọn. Ẹ̀sẹ̀ Ifá mẹnụ ba èyí nínú odù Èjì-Ogbè gégé bí ó ti sọ pé:

Ọ̀rúnmilà wí ẹ̀nìyàn ní í dọ̀rìsà
Ifá ní ẹ̀nìyàn ní í dọ̀rìsà
Ó ní Ògún tẹ ẹ rí yan
Ènìyàn ni
Ó wáyé
Ó gbọn
Ó ẹ rere láyé
Ìgbà tó kù là n bọ ọ
Ní à n rántí rẹ
Ènìyàn ní í dọ̀rìsà
Ọ̀rúnmilà wí ẹ̀nìyàn ní í dọ̀rìsà
Ifá ní ẹ̀nìyàn ní í dọ̀rìsà
Ó ní Ọ̀bàtálá tí ẹ rí yẹn
Ènìyàn ni
Ìgbà tó wáyé
Ó gbọn
Ó ẹ rere láyé
Nígbà tó kù
Là n rántí rẹ
Là n bọ ọ
Ènìyàn ní í dọ̀rìsà
Ifá ní gbogbo Irúnmọ̀lẹ̀ tí ẹ rí yẹn
Ènìyàn ni wọn
Wọn wá sílé ayé
Wọn ẹ rere láyé
Wọn kú tán là n bọ wọn
Ènìyàn ní í dọ̀rìsà

Bí a bá wo àwọn akọnidọ̀rìsà tí a dárúkọ nínú ẹ̀sẹ̀ Ifá yìi, ẹ̀nìyàn ni Ifá pé wọn sùgbọn nígbà tí wọn kú tán ni a bèrẹ̀ sí ní í rántí wọn torí ìwà akọni tí wọn ti gbé ilé ayé wọn hù, tí a sì n bọ wọn. A rí àwọn jagunjagun tí ó lójúbọ, yàtò sí Ògún àti Sàngó tí a

dárúkọ́ nínú ẹ̀sẹ̀ Ifá òkè yẹn. Apeere àwọn wònyí ni Ọránmíyàn àti Mọ̀rẹ̀mí tí ojúbọ́ wọn wà ní Ilé-Ifẹ́ tití di òní yìí.

Yorùbá ka àwọn jagunjagun ayé àtijọ́ wọn sí akọ̀ni, wọn sì gbà pé ẹnì tí a kò le fi ọwọ́ pa idà rẹ̀ lójú ni wọn. Ìdí nìyí tí wọn fi máa ń pa á lówe pé, "Bí a bá porí akọ̀ni, à sì fi idà lalẹ̀ gààràgà." Ohun tí èyí ń tọ́ka sí ni pé, bí a bá ti ń sọrọ́ akọ̀ni, ọ̀rọ́ ogun kì í wọn ní sàkàání wọn; ogun ni idà tí a fi lalẹ̀ gààràgà nínú ọ̀we yìí tọ́ka sí. Yorùbá tún gbà pé "Akọ́ igi kì í ọ́je." Akọ́ igi tí a lò nínú ọ̀we yìí, akọ̀ni náà ni ó dúró fún, omijẹ̀ sì ni ojẹ̀ tí a sọ pé akọ́ igi kò gbọdọ́ ẹ̀ nínú ọ̀we yẹn tọ́ka sí. Nínú ètò ogun jìjà nílẹ̀ Yorùbá, ní pàtàkì jùlọ́ láàárín àwọn Ọ̀yọ́, Ààrẹ́-Ọ̀nà Kakańfò ni olórí ogun, ọ̀un sì ni akọ̀ni arógunmátìdì. Gégẹ́ bí àlàyé Johnson (1921) àti Ògúnníran (2000), Kakańfò ni olórí ogun Aláàfin, ọ̀dún mètámẹ́ta sì ni ọ̀ba gbọdọ́ sọgun fún un. Kakańfò kò gbọdọ́ ságún, bí ogun bá burú, dandan ni kí ó bá ogun lọ. Kò sí Kakańfò kan tí ó fowọ́ rọ́rí kú rí, ìdí nìyí tí a tún fi là á mọ̀lẹ̀ ní ẹ̀ẹ́kan sí i pé akọ̀ni ni Àfọ́já ilú Ilorin, Ọ̀yaabí ti Jàbàtá, Ọ̀jọ́ Aburúmákúù Ògbómòsọ́, Ààrẹ́ Látòòsà àti Kúnrunmí Àjàdí Ìdẹ̀ Ijàyè tí iwádií yìí dá lé.

Bí a bá wo ìjíròrò wa lóri ojú iwòye méjèèjì nípa akọ̀ni tí a fi hàn ní òkè yẹn, àwọn àbùdá kan pa àwọn akọ̀ni ilẹ̀ Gírínkì àti ti ilẹ̀ Yorùbá pọ́. Díẹ̀ lára wọn nìyí:

- i. Ènìyàn ni akọ̀ni
- ii. Wọn máa ń kú sùgbọ́n isẹ́ tí wọn gbáyé ẹ̀ máa ń sọ wọn di málegbàgbé
- iii. A máa ń sọ wọn di ọ̀rìsà
- iv. Akínkanjú alágbára ipá, ọ̀ògùn tàbí méríyíirí ni wọn
- v. Wọn máa ń ní igbòyà, àforítì, wọn sì máa ń gbọ́n féfé

1.7 Tíọ̀rì Ifojú-ìmò-itàn-wò (*Historicism*)

Nígbà tí Hamilton (2005) ń ẹ̀ àlàyé ohun tí *historicism*, tí a pè ní ifojú-ìmò-itàn-wò nínú isẹ́ yìí, jẹ́, ó sọ pé *historicism* ni ìkò elérò jìnlẹ̀ kan tí ó ń ẹ̀ àgbàterù wíwo itàn ipilẹ̀ isẹ̀lẹ̀ ohun tàbí isẹ́-ọ̀nà kan. Láti igbà tí àwọn onímò ti ń gbìyànjú láti fi onírúurú iwòye wo àwùjọ́ ọ̀mọ̀nìyàn ní nńkan bí Sẹ́ntíúrí Ketàdínlógún (17 *Century*) ni èrò jìnlẹ̀ yìí ti ń lalẹ̀ hù. Oríṣíiríṣíi àwọn ilàna iwòye Kant àti Hegel ni Hamilton (2005) sọ pé ó jẹ́ mọ́ èrò ifojú-ìmò-itàn-wò yìí. Ó ní iyàpa pọ́ nínú ayé ju kí á máa fi ojú kan soṣo wo ọ̀fin àti àṣà ènìyàn àgbáyé lọ. Igger (1995) ẹ̀ àlàyé pé láti ibèrẹ̀ pèpẹ̀, oríṣíiríṣíi onímò ni ó ti fi oríṣíiríṣíi ojú wo tíọ̀rì ifojú-ìmò-itàn-wò. Igger tẹ̀ síwájú pé àkọ̀sílẹ̀ Friedrich Schlegel ní ọ̀dún 1797 ni iwádií ọ̀un kókó ẹ̀ àwárí nínú isẹ́ àwọn aṣíwájú lóri tíọ̀rì yìí. Àtakò sí ilàna ìrònú alábumò ti Winckelmann, ẹnì tí ó jẹ́ gbajúgbajà onímò àròjìnlẹ̀ nínú Sẹ́ntíúrí Kejìdínlógún (18 *Century*), ni isẹ́ Friedrich Schlegel yìí jẹ́. Àwọn onímò ilẹ̀ Jamaní ni Igger tún ẹ̀ ní àlàyé pé wọn lo àkólẹ̀ yìí *Historismus* láti tọ́ka sí tíọ̀rì ifojú-ìmò-itàn-wò láàárín idákejì idámẹ́ta Sẹ́ntíúrí Kòkàndínlógún (19 *Century*). Lára àwọn onímò tí Igger tọ́ka sí pé wọn lo tíọ̀rì yìí ni Ludwig Feuerbach, Christoph J. Braniss, I. H. Fichte (ọ̀mọ́ J. G. Fichte), àti Carl Prantl. Akitiyan láti fi èrò kálukú tí a le gbàralẹ̀ lélẹ̀ yàtò sí títẹ̀lẹ̀ isẹ̀lẹ̀ inú itàn lásán ni àfọ́júsùn àwọn abẹ̀nugan yìí. A lérò pé akitiyan láti gbọ́n itàn yẹbẹyẹbẹ̀ ní ó bí ilàna yìí. Ó yẹ́ kí á ti rí i kedere níbí pé bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé itàn náà ni tíọ̀rì ifojú-ìmò-itàn-wò ń pààrà, ojú tí àwọn onímò kòòkan fi wò ó àti ohun tí wọn lò ó fún yàtò díẹ̀ díẹ̀ sí ara wọn.

Gégẹ́ bí àlàyé Reynolds (1999) àti (2008), ọ̀nà márùn-ún ni a le pín ojú iwòye àwọn tí ó ti ẹ̀ iwádií lóri ifojú-ìmò-itàn-wò sí. Àwọn wònyí ni àwọn tí ó gbà pé láti ní ìmò kíkún nípa ohun kan, a ní láti fi ojú itàn wo ohun náà. Àwọn kejì gbà pé àṣetúnṣe ni iwádií ajẹmọ́ ìmò-ìjìnlẹ̀ sáyẹ̀nsì sùgbọ́n ti ìmò itàn kò rí bẹ̀ẹ̀ torí pé a le má rí bí isẹ̀lẹ̀ àgbàyanu kan ẹ̀ ẹ̀lẹ̀ mọ́ tití ayérayé. Àwọn onímò ifojú-ìmò-itàn-wò kan tún ni àwọn tó gbà pé ọ̀fin àti ilàna ká-rí-ayé a máa jẹyọ́ nínú itàn, èyí sì le mú wa dábaá ọ̀jọ́ ọ̀lẹ́. Àwọn onímò ifojú-itàn-wo miiran tún ni àwọn tí wọn gbà pé ètọ́ àjọgbà kò dúró sí ojú kan tití ayérayé, igbà a máa yí padà, bá yìí sì ni àwọn ọ̀fin àti ètọ́ wònyí náà ẹ̀ ń yí. Ọwọ́ àwọn

onímò ìfojú-ìmò-ìtàn-wò tí ó ẹ̀ ẹ̀kárùn-ún gbà pé ẹ̀nikan kì í jẹ̀ àwádé nínú ìtàn, èrò a sì máa ní í ẹ̀ pẹ̀lú àwùjọ̀ tàbí àṣà ìbílẹ̀ kan. Ohun tí àwọn onímò yìí n sọ yìí jẹ̀ kí á mọ̀ pé ìmò ìfojú-ìtàn-wò kò dúró sí ojú kan soṣo, ẹ̀nikan soṣo kì í sì í dá agbára ìtàn ni. Èrò karùn-ún yìí ni olùwádíì tẹ̀ra mọ̀ nínú àlàyé rẹ̀ nínú iṣẹ̀ iwádíì yìí. Látí le sọ ìtàn Kúrunmí ní àsoyẹ̀, olùwádíì ní látí kó àkóyawọ̀ oríṣìrìṣìì ìtàn, àwọn tí a rí kà nínú iwe, àti àwọn tí a gbọ̀ látí ẹ̀nu àwọn agbà òpìtàn. Èyí ran iwádíì yìí lówọ̀ látí ẹ̀ àtúpalẹ̀ dẹ̀tá ní kíkún.

1.8 Àbò Iwádíì àti Àgbéyèwò Dẹ̀tá

Nínú abala iwádíì yìí ni a ti sọ ìtàn igbésí-ayé Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ̀, Baálẹ̀ Ìjàyẹ̀, tí ó sì tún jẹ̀ Ààrẹ-òṇà Kakaṇfò ilẹ̀ Yorùbá nígbà ayé rẹ̀, àti àwọn àbùdá tí ó fi í hàn gégé bí akọ̀ni málegbàgbé.

1.8.1 Ìtàn Igbésí-ayé Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ̀ Gégé bíi Akọ̀ni Jagunjagun

Ìtàn kò sọ pátó bí a ẹ̀ bí Kúrunmí sùgbón àrídájú wà tí ó fi í hàn gégé bí ọ̀kan lára àwọn ènìyàn tí ogun Fúlání lé kúrò ní ilú Ọ̀yọ̀ Kátúnga. Èyí tọ̀ka sí i pé lẹ̀yìn tí Aláàfin Abíípa, tí a tún mọ̀ sí ọ̀ba Amórò kó àwọn aṣàtípó padà sí ilú Ọ̀yọ̀ ni a bí i. Ìgbà àkókó tí a gbọ̀ iró Kúrunmí ni ipa tí ó kó látí ẹ̀ àtìlẹ̀yìn fún ilẹ̀ Yorùbá lásìkò Aláàfin Olúéwù lórí ilàkàkà rẹ̀ látí gba ilẹ̀ Yorùbá sílẹ̀ lówọ̀ Bello, ọ̀mọ̀ Alimi, tí ó dojú àkóso Àfọ̀njá délẹ̀, tí ó sì fi bẹ̀ẹ̀ gba iṣọ̀ba ilú Ilorin. Akitiyan yìí náà ló di Ogun Elédùwẹ̀ (Ògúnńíran, 2000:75), níbi tí Aláàfin Olúéwù ti wá àtìlẹ̀yìn Elédùwẹ̀ ọ̀ba Ìbàrìbá. Johnson (1921) fi Kúrunmí hàn gégé bíi jagunjagun tí kò ja ọ̀ba níyàn, tí ó sì fowọ̀ sowópọ̀ pẹ̀lú rẹ̀ látí bá ogun Fúlání jà:

It was in the month of March 1830, that Elédùwẹ̀'s accompanied by Prince Àtìbà of Àgọ̀ Ọ̀já and Jato, Elédùwẹ̀'s general joined the garrison at Ọ̀tẹ̀fan.... Kúrunmí of Ìjàyẹ̀, the Àsẹ̀yìn of Ìsẹ̀yìn, the Şàbigànná, the Ọ̀kẹ̀rẹ̀ of Şakí and others of the western province met them there. (o.i. 262)

Ohun tí a kọ̀ ní Gẹ̀ẹ̀sì yìí ni pé, nínú oṣù kejo, ọ̀dún 1830 ni Elédùwẹ̀ kó àwọn jagunjagun bíi Ọ̀mọ̀-ọ̀ba Àtìbà ti Àgọ̀ Ọ̀já àti Jato, olórí ogun rẹ̀ jọ ní Ọ̀tẹ̀fan. Kúrunmí, Àsẹ̀yìn ti Ìsẹ̀yìn, Şàbigànná ti Ìgànná, Ọ̀kẹ̀rẹ̀ ilú Şakí àti àwọn jagunjagun yòókù tí ó wá látí èkùn iwò-òòrùn ilẹ̀ Yorùbá padé wọn níbẹ̀. Èyí tọ̀ka sí pé ní agbègbè Ọ̀yọ̀, ní èkùn iwò-òòrùn ilẹ̀ Yorùbá, ni Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ̀ ti wá. Balógun Ìbíkúnlé kò ẹ̀ aláì tọ̀ka sí èyí nígbà tí ó n kílò fún àwọn ogun Ìbàdàn látí fi ọ̀wọ̀ fún Kúrunmí gégé bí jagunjagun kan soṣo tí ó ẹ̀kù nínú ogun Fúlání tí ó ja Ọ̀yọ̀ Kátúnga, tí a tún mọ̀ sí Ọ̀yọ̀ Ilẹ̀ (Ológuró, 2000: 443).

Lẹ̀yìn tí Ọ̀yọ̀ Ilẹ̀ tú, Kúrunmí àti àwọn jagunjagun kan kóra wọn jọ sí abẹ̀ ikọ̀ ogun Dado, wọn bèrẹ̀ sí ní í kọ̀ lu àwọn Ilorin tí ó fẹ̀ máa kó àwọn Ọ̀yọ̀ lẹ̀rú, Ìkà-Ọ̀dàn ni wọn tẹ̀dó sí ní àsìkò yìí. Gbogbo bí wọn ẹ̀ n ẹ̀ iwònyí náà ni wọn n kọ̀lu oko àwọn Ègbá tí ó wà ní Ìjàyẹ̀. Dado tí ó jẹ̀ Balogún ikọ̀ náà kọ̀lú Ìjàyẹ̀, tí ó sì lé àwọn Ègbá inú ilú náà lọ sí Ìkà-Igbó. Ogun àdájà ni Dado fi èyí ẹ̀. Ó ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lẹ̀yìn tí Kúrunmí ti jẹ̀ kí ó mọ̀ irú ewu tí ó le tìbẹ̀ jáde. Lẹ̀yìn tí Dado ẹ̀gun yìí ni ó tó ké sí Kúrunmí àti àwọn jagunjagun yòókù, iṣẹ̀lẹ̀ yìí ni ó sì sọ jagunjagun náà di olùgbé ilú Ìjàyẹ̀. Lẹ̀yìn tí Kúrunmí dé Ìjàyẹ̀, ọ̀un àti àwọn jagunjagun yòókù bèrẹ̀ sí ní í ẹ̀ iṣẹ̀ oko àyàfi Dado nìkan tí ó sàà n fi ipa ogun yọ̀ àwọn akegbé rẹ̀ lẹ̀nu. Ó n kó wọn lẹ̀rú, ó n kó wọn nìrẹ̀ oko. Èyí mú inú bí Kúrunmí, ó sì sígun abẹ̀lẹ̀ fún àwọn jagunjagun tó kù, ó síwájú wọn látí lé Dado, Balógun wọn kúrò nílúú lọ sí Tọ̀balogbó. Ilú kan ní agbègbè Ìbàràpá, tí ó wà létí Ìbẹ̀rẹ̀kódó (Johnson, 1921:273) ni Tọ̀balogbó. Bá'yìí ni Kúrunmí di Balogún ikọ̀ àwọn jagunjagun ilú Ìjàyẹ̀, iṣẹ̀lẹ̀ yìí sì sọ ọ̀ di èrùjẹ́ fún gbogbo ilẹ̀kílẹ̀.

Ìṣẹ̀lẹ̀ tó mú òkìkì Kúrunmí tún tàn káàkiri ilẹ̀ Ègbá àti Èbá-Ọ̀dàn, tí ó di Ìbàdàn lóníí nì bí Kúrunmí ẹ̀ gba àwọn jagunjagun Ọ̀yọ́ tí ó ń gbé ní Èbá-Ọ̀dàn lówó ogun Máýẹ̀. Ọ̀kan nínú àwọn ọ̀mọ ogun Owu, tí orúkọ rẹ̀ ń jẹ̀ Améjìogbè (Johnson, 1921:239) nì ó ń bá ọ̀kan nínú àwọn ọ̀mọ ogun Lákanlẹ̀, tí ó jẹ̀ Balógun àwọn ọ̀gun Ọ̀yọ́ jà. Máýẹ̀ tí ó jẹ̀ Ifẹ̀ ran Owu yíi lówó, ó sì bẹ̀ orí ọ̀mọ ogun Ọ̀yọ́ náà. Èyí bí Lákanlẹ̀ àti àwọn Ọ̀yọ́ yòókù nínú, wón sì bèrẹ̀ ijà igboro tí ó le Máýẹ̀ kúrò ní Èbá-Ọ̀dàn, tí ó fi sá tọ̀ àwọn Ègbá alábaágbe Èbá-Ọ̀dàn lọ. Máýẹ̀ pẹ̀ fún irànlówó àwọn Ègbá, Ifẹ̀ àti àwọn Owu. Àwọn ilú bíi Èrunmu, Ìkirẹ̀, Apòmù àti Ìpetumodù sì dídẹ ogun sí Lákanlẹ̀ àti àwọn èniyàn rẹ̀. Lákanlẹ̀ náà kò fi àkòkò ẹ̀sọ̀fọ̀, ó sá tọ̀ Kúrunmí, tí ọ̀un náà jẹ̀ Ọ̀yọ́ bí i tirẹ̀ lọ fún irànlówó. Ijà yíi wá di ẹ̀lẹ́yàmeýà ní ààrín àwọn Ifẹ̀, Owu, Ègbá àti àwọn Ọ̀yọ́. Kúrunmí bá Èbá-Ọ̀dàn ja ogun yíi ní àjàsẹgun, ibẹ̀ sì nì ó ti gba oríkì yíi "Ó pa Máýẹ̀, ó pa Ọ̀gíní, ó pa Dégeşin, ó fi ọ̀kọ̀ ti Ifẹ̀ láiyà" (Johnson, 1921:242).

Láti mú kí ipò rẹ̀ jẹ̀ ẹ̀rùjẹ̀jẹ̀, kí ààbò àti ọ̀wọ̀ sì wá fún un ju Aláàfin Olúéwu tí ó kú sí inú ogun Elédùwẹ̀ ní ọ̀dún 1830 lọ, Àtìbà jẹ̀ Aláàfin sí Àgọ-Ọ̀já, ó sì fi Kúrunmí jẹ̀ Ààrẹ́-ọ̀nà Kakańfò. Ó tún fi Olúyòlẹ̀ jẹ̀ oyè Başorun, tí i ẹ̀ olórí ogun Aláàfin sí Ìbàdàn léyìn tí Olúyòlẹ̀ fídí rẹ̀ múlẹ̀ pé Başorun Yànbà ló ẹ̀ ọ̀un sílẹ̀ àti pé Aláàfin Abíódún Adégoólú nì ó bí iyá ọ̀un. Ní àsìkò yíi, Aláàfin Àtìbà pín ilẹ̀ Yorùbá sí ẹ̀kùn méjì kí ó má baà sí iforígbárí láàárín Kúrunmí àti Başorun Olúyòlẹ̀. Başorun Olúyòlẹ̀ nì ó ń dáàbò bo Ẹ̀kùn Àríwá sí Àríwá-Ìlẹ̀-Ọ̀òrùn nígbà tí Kúrunmí, tí ó jẹ̀ pé Kakańfò nì ó ń ẹ̀kòso Ọ̀yọ́ àti Ẹ̀kùn Ìwò-òòrùn (Ògúnníran, 2008:11). Ojúşẹ Kúrunmí ní àkòkò yíi nì láti terí àwọn Şábẹ̀ẹ̀ àti Pópó tí wón fẹ̀ kọ̀ isin Aláàfin ba àti láti mú ijọba ilẹ̀ Yorùbá dúró şinşin (Oyebiyi, 2000:75-76).

Dídítẹ̀ mọ̀ Kúrunmí bèrẹ̀ nígbà tí Başorun Olúyòlẹ̀ gbèrò láti jọba tí ó sì ń wá ojú Kúrunmí mọ̀ra. Èrò Başorun Olúyòlẹ̀ yíi kò yẹ̀ léyìn bí àwọn onílù rẹ̀ ẹ̀ máa ń kí i pé "Iba kúkú jọba; Má ẹ̀ bí ọ̀ba mọ̀" (Ògúnníran, 2008:86). Kúrunmí rí èyí gégẹ̀ bí ọ̀tẹ̀ sí Aláàfin, ó sì kò láti ẹ̀ àtìlẹ́yìn fún Olúyòlẹ̀. Ní àsìkò yíi nì Aşú, tí ó jẹ̀ olóyẹ ogun kan ní Ijàyè hùwà tí ó lòdì sí Kúrunmí, Ààrẹ́ sì lé e kúrò ní ilú. Aşú sálọ̀ sí Fídítì, ó sì ránńşẹ̀ àtìlẹ́yìn sí Olúyòlẹ̀ láti gbè é níjà. Başorun Olúyòlẹ̀ rí èyí gégẹ̀ bí ànfaàní láti gbẹ̀san bí Kúrunmí kò ẹ̀ şàtìlẹ́yìn fún un láti di Aláàfin. Balógun Ọ̀dẹ̀rínlọ̀ àti Ìbíkúnlé nì Olúyòlẹ̀ sígun fún láti kọ̀ ọ̀mọ ogun lọ sí ogun náà. Ogun yíi nì a mọ̀ sí Ogun Bátẹ̀dó, ní ààrín ọ̀dún 1844 sí 1846 (Ògúnníran, 2000:90) nì ọ̀gun náà wáyẹ̀. Nínú ogun Bátẹ̀dó yíi nì Kúrunmí ti mú Ògúnmolá lẹ́rú, tí ó sì so ó mọ̀ idí ọ̀pó ní gbàgede, tí ó tún fún un ní eérú lá. Aláàfin Àtìbà nì ó parí ogun náà nígbà tí ó fi ọ̀şẹ̀ Şàngó ránńşẹ̀ sí àwọn ikọ̀ méjẹ̀jẹ̀, èyí tí ó túmọ̀ sí pé bí ó bá fi ọ̀ba ayé bẹ̀ wón tí wón kò bá gbà, kò yẹ̀ kí ó fi ọ̀ba Şàngó, tí ó sán àrà láti ọ̀run bẹ̀ wón tì.

Kò jọ pé ijà yíi rọ̀lẹ̀ lára àwọn jagunjagun Ìbàdàn, pàtàkì jùlọ̀ lára Ògúnmolá, ó sì ń wá gbogbo ànfaàní tí ó le lò àti àwọn ọ̀nà miiàran láti dojú agbára Kúrunmí bolẹ̀. Léyìn tí Aláàfin Àtìbà, tí i ẹ̀ Aláàfin àkòkọ̀ ní Àgọ-Ọ̀já, tí a tún mọ̀ sí Ọ̀yọ́ Àtìbà, ti dàgbà, ó şètò pé kí àwọn Ọ̀yọ́mẹ̀sì àti àwọn jagunjagun fi Adélù tí i ẹ̀ Àrẹ̀mọ̀ rẹ̀ jẹ̀ léyìn ikú rẹ̀. Èyí tako ilàna oyè Aláàfin tí ó jẹ̀ pé bí ọ̀ba kan bá ti kú, Àrẹ̀mọ̀ rẹ̀ náà gbọ̀dọ̀ kú tẹ̀ lé e, kí oyè náà má baà di àjẹwọ̀ fún idílẹ̀ kan şoşo. Gbogbo àwọn jagunjagun àti àwọn Ọ̀yọ́mẹ̀sì nì ó tẹ̀wọ̀ gba igbésẹ̀ yíi àyàfi Kúrunmí nìkan. Wón fi Adélù jẹ̀ Aláàfin ní ọ̀dún 1859 A.D şùgbọ̀n Kúrunmí kò ó gégẹ̀ bí Aláàfin tirẹ̀ (Johnson, 1921:331). Kúrunmí ní ọ̀un kò le sin baba (Àtìbà), kí ọ̀un tún sin ọ̀mọ̀ rẹ̀ Adélù (Ògúnníran, 2000:104). Ó ní kí àwọn afọ̀bajẹ̀ wá ọ̀mọ oyè titun lọ sí Kìşì àti Igbohó tí àwọn ọ̀mọ̀ Òfinràn àti àwọn ọ̀mọ̀ ọ̀ba tí ó jẹ̀ ní Ọ̀yọ́ Igbohó wá láti yan ọ̀kan fi jẹ̀ ọ̀ba. Báýíi nì Kúrunmí kò láti tẹ̀ lé àşẹ̀ Aláàfin Adélù, kò sì lọ sí Ọ̀yọ́ láti búra àtìlẹ́yìn fún Aláàfin titun. Kúrunmí tilẹ̀ ń dúnkòkò mọ̀ Aláàfin torí tí ó rán àwọn ọ̀mọ ogun rẹ̀ láti gba gbogbo ẹ̀rù obìnrin ọ̀lórò (Abú) tí ó kú şùgbọ̀n tí kò bímọ̀ ní ilú Igànná, tí Aláàfin Adélù pàşẹ̀ pé kí àwọn ogun ọ̀ba lọ kó dúkià rẹ̀ wá gégẹ̀ bí àşà ilẹ̀ Yorùbá nígbà náà. Balógun Kúrunmí tí a mọ̀ sí Àmọ̀dù tilẹ̀

tún kó àwọn ogun ọba yìi lẹ́rú wá sí Ìjàyẹ̀ láti fi wọn fún olùwa rẹ̀ Kúrunmí. Ìṣẹ̀lẹ̀ yìi ba gbogbo ènìyàn ilẹ̀ Yorùbá lẹ́rú débi pé wọn n fi Aláàfin gbá yẹyẹ̀ nínú orin isàlẹ̀ yìi pé:

Àtìbà má tí ì ló
Dúró de Adélù o! (Johnson, 1921:331)

Ikú ghíghóná tí Aláàfin Adélù le bá pàdé lówọ̀ Kúrunmí Àjàdí Ìde ní ìgbàkìgbà, èyí tí àwọn ènìyàn n níran rẹ̀ ló fa orin èfẹ̀ yìi.

Nígbà tí Aláàfin Adélù rí eléyìi, ó ránńsẹ̀ àtìlẹ̀yìn sí àwọn ogun Ìbàdàn ní abẹ̀ Balógun Ìbíkúnlé. Kúrunmí náà ránńsẹ̀ àtìlẹ̀yìn sí àwọn Egbá, Ìjẹ̀bú, Ìjẹ̀ṣà àti Ìlòrin torí pé orí òtító ni ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àwọn ènìyàn wònyí gbà pé ó wà. Kódà, Ògúnńíran fi hàn pé Ọba Awùjalẹ̀ tí Ìjẹ̀bú Òde ránńsẹ̀ ló sí Òde Ìbíní láti wá ran Kúrunmí lówọ̀. Ìbíkúnlé kò kọ́kọ̀ fara mó kí Ìbàdàn bá Kúrunmí jà torí pé ó ti fi ìgbà kan ràn wọn lówọ̀ nínú ogun Gbánámú àti pé òun ni jagunjagun agbà tí ó ẹ̀kù, tí ó ja ogun Elédùwẹ̀, bí egbẹ̀ baba wọn sì ni ó ka Kúrunmí sí. Ó ní àrẹ̀mọ̀ rẹ̀ Aráwọ̀lé ni egbẹ̀ àwọn. Ìgbésẹ̀ yìi kò tẹ̀ Ògúnmólá lórùn, ó sì kó àwọn ọ̀mọ̀ ogun Ìbàdàn sòdí láti dìtẹ̀ mó Ìbíkúnlé. Báyí ni Ìbíkúnlé tí ó jẹ̀ Balógun Ìbàdàn sígun Ìjàyẹ̀ kejì tí ó wáyé láàárín ọ̀dún 1860 sí 1862 A.D. Lẹ̀yìn tí Ìbàdàn sí ogun yìi, Akínjógbìn (1998) fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé *"The Ìbàdàn suggested that Kúrunmí should concede some areas in Òkè-Ògùn area, but conceded no part of its own territory"* (o.i. 48). Ohun tí èyí tùmọ̀ sí ni pé kí Kúrunmí jówọ̀ àwọn ilú kan tí ó wà ní abẹ̀ rẹ̀ ní Òkè-Ògùn fún àkóso Aláàfin sùgbón Ààrẹ̀ kò gbà. Báyí ni ogun náà bèrẹ̀.

Bí àwọn ogun Ìbàdàn ti jà tó, wọn kò rí Ìjàyẹ̀ wò, èyí ló mú Ògúnmólá láti máa ja àwọn ilú tí ó ẹ̀ àtìlẹ̀yìn fún Kúrunmí lógun kiri. Kò fẹ̀rẹ̀ sí ilú Òkè-Ògùn kan tí kò ẹ̀ àtìlẹ̀yìn fún Kúrunmí. Lára àwọn ilú tí ó jẹ̀ alátìlẹ̀yìn Kúrunmí ni Ìwáwun tí kò jìnnà sí Ìsẹ̀yìn àti Àwáyẹ̀, ibí sì ni àwọn ọ̀mọ̀ ogun rẹ̀ àti àwọn ọ̀mọ̀ bíbí rẹ̀ wà jùlọ̀ lẹ̀yìn Ìjàyẹ̀. Baṣòrun Ògúnmólá kọ lu ilú yìi, ibẹ̀ sì ni ó ti ẹ̀ ikú pa Aráwọ̀lé tí í ẹ̀ àrẹ̀mọ̀ Kúrunmí àti àwọn ọ̀mọ̀ rẹ̀ mẹ̀rin m̀íràn. Nígbà tí èyí ẹ̀lẹ̀ ni Kúrunmí tó mó pé nhànkan ti ẹ̀ òun, inú ìrònú yìi sì ni ó ti ju awà sílẹ̀, tí ó sì ronú kú. Olórí-erú rẹ̀, Abógunrìn ni ó gbé e sin sí ibi tí ẹ̀nikẹ̀ni kò mó. Ògúnńíran tún fi kún àlàyé rẹ̀ pé erú méjì ni Abógunrìn mú lẹ̀yìn láti bá a gbé ilẹ̀ jínjìn, bí ó sì ti sin Ààrẹ̀ tán ni ó pa àwọn erú méjèèjì náà, kí wọn má ba à ẹ̀ ọ̀fọ́fọ̀ ibẹ̀ fún ẹ̀nikẹ̀ni (o.i. 120-121). Ògúnńíran tilẹ̀ tún fi kún àlàyé rẹ̀ pé ó jọ pé Ààrẹ̀ Kúrunmí ti bá a sòrò náà tẹ̀lẹ̀ lójú ayé rẹ̀. Lótítító ni àwọn Balógun Ìbàdàn gégé bíi Ìbíkúnlé korò ojú sí ìgbésẹ̀ Ògúnmólá yìi, pàtàkì jùlọ̀ bí ó ẹ̀ pa àwọn ọ̀mọ̀ Kúrunmí márààrún sùgbón ìjà ìlara ni ogun. Èyí sì ni ohùn ilú ogun Kúrunmí fúnra rẹ̀ máà n tọ́ka sí pé:

Ìjà orogún korò, orogún!
(Ògúnńíran, 2000:119)
Ìjà ogogún ò wò
Orogún
Ìjà ogogún ò wò
Orogún... (Kíaríbèè, 2021:83-84)

Ìjà orogún tí ó ti bèrẹ̀ lẹ̀yìn ogun Elédùwẹ̀ láàárín Aláàfin Àtìbà, Baṣòrun Olúyòlẹ̀ àti Ààrẹ̀ Kúrunmí ni kò tán, òun náà sì ni ó dojú agbára Kúrunmí bolẹ̀. Ìjà àjàdíjù yìi ló bí ohun tí ó di ọ̀we Yorùbá tí ó sọ pé "Ọpẹ̀ Ìjàyẹ̀ ló le ròyìn ogun Ògúnmólá."

1.8.1 Àwọn Ìwà Akínkanjú tí Ó Sọ Ààrẹ̀ Kúrunmí Di Akọ̀ni Málegbàgbé

Ní abẹ̀ isòrí yìi ni a ti tọ́ka sí àwọn ìwà akínkanjú tí ó sọ Ààrẹ̀ Kúrunmí di akọ̀ni málegbàgbé títi di òní. Lára àwọn ìwà wònyí ni a fi hàn ní isàlẹ̀ yìi:

- i. Kúrunmí kópa takuntakun nínú ogun Elédùwẹ̀ láti kojú egbàágbẹ̀je àwọn ọmọ ogun Fúlàní tí ó ti Òkè-Ọya wá pẹ̀lú àwọn agbàlagbà jagunjagun bí Àtìbà fúnra rẹ̀ àti Olúyòlẹ̀ láti gba ilẹ̀ Yorùbá sílẹ̀ lówó ijegàba Fúlàní. Torí nàà, ipò àgbà ni Balógun Ìbíkúnlé tò ó sí, ó sì fi ọ̀wọ̀ yìi wọ̀ ó títí ojó ikú rẹ̀. Nígbà tí Kúrunmí kú tán, Ìbíkúnlé kò yéé fi ọ̀wọ̀ yìi wọ̀ ó. Àpẹẹrẹ̀ kan ni bí ọ̀wọ̀ àwọn ọmọ ogun Ìbàdàn ẹ̀ tẹ̀ Olú-òdẹ̀ Ìkòyí nínú ogun Ijàyẹ̀ kejì. Torí pé ó jẹ̀ ọ̀rẹ̀mínú Kúrunmí ni Ìbíkúnlé ẹ̀ dọ̀bálẹ̀ fún jagunjagun nàà, tí ò sì forí ẹ̀sẹ̀ rẹ̀ jìn in fún igbà àkókó. Nígbà tí ọ̀wọ̀ tún tẹ̀ jagunjagun nàà ní igbàkejì, ó pàṣẹ̀ pé kí Ògúnmólá pa á sùgbón òun gangan kò fọ̀wọ̀ ara rẹ̀ pa ọ̀kúnrin nàà (ka Johnson, 1921: 350-351 fún itàn yìi ní kíkún).
- ii. Kúrunmí ni ó gba àwọn jagunjagun abẹ̀ ikọ̀ Dado sílẹ̀ lówó ọ̀kúnrin nàà nígbà tí kò rí ogun jà mọ̀, tí ó sì n ja àwọn jagujagun abẹ̀ rẹ̀, tí ó n ẹ̀ ọ̀ oko lógun fúnra rẹ̀. Kúrunmí ni ó kó àwọn ikọ̀ sòdí láti lé Dado lọ sí apákan Òkè-Ògùn, ní agbègbẹ̀ tí a mọ̀ sí Ìbàràpá.
- iii. Nígbà tí ó dé sí agbègbẹ̀ yìi, Dado fi àìmoore hàn sí àwọn ènìyàn Tọ̀balogbó tí ó fẹ̀ láti gba á ní àlejò, ó sì bẹ̀ orí Baálẹ̀ ilú nàà bí oníyẹn ẹ̀ dọ̀bálẹ̀ kí i kú àbò. Kúrunmí gbẹ̀jà àwọn ènìyàn yìi nípa bí ó ẹ̀ gba ẹ̀san lára Dado nígbà tí Dado padà wá sí Ijàyẹ̀ láti bèbẹ̀ torí pé kò rí ilú kankan tí ó tẹ̀ ẹ̀ lórùn gbé. Kúrunmí bẹ̀ Dado lórí bí ó ẹ̀ pàṣẹ̀ fún un kí ó dọ̀bálẹ̀, ó sì gbẹ̀san bí ó ẹ̀ bẹ̀ orí Baálẹ̀ Tọ̀balogbó tí kò ẹ̀ ẹ̀, tí ó tún ẹ̀ tán láti gba á lálẹ̀jò, lára rẹ̀. *"Thus the same measure was meted on him, as he once meted to his host of Tọ̀balogbó"* (Johnson, 1921: 238). Ohun tí Gẹ̀ẹ̀sì yìi túmọ̀ sí ni pé a gbẹ̀san ohun tí ó ẹ̀ fún Baálẹ̀ Tọ̀balogbó lára rẹ̀. Pẹ̀lú ihùwàsí yìi, a ó rí i pé kí i ẹ̀ ogun jìjà ló jẹ̀ Kúrunmí lógún jùlọ̀, kíkọ̀ iwà ìrẹ̀nìjẹ̀ àti ijegàba jẹ̀ ẹ̀ lógún púpọ̀.
- iv. Bí kò bá sí ti Kúrunmí, ó ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ kí agbàra àwọn Ọyọ̀ má ẹ̀ ká àpapọ̀ ogun Ifẹ̀ lábẹ̀ àkóso Máye, àwọn Òwu tí ó gbẹ̀jà àti àwọn Egbá, tí ó ran Máye lówó nínú ogun Gbánámú. Kúrunmí nàà ni ó pàṣẹ̀ kí wọn ó bẹ̀rí Máye, Ọgíní àti Dégeṣin nínú ogun yìi. Torí nàà, Kúrunmí ló gba Èbá-Ọdàn fún àwọn Ọyọ̀ nínú ogun Gbánámú.
- v. Iwà akinkanjú Kúrunmí tí itàn kò le gbàgbẹ̀ ni bí ó ẹ̀ kò jálẹ̀ fún Baṣọrun Olúyòlẹ̀ láti dojú ijọba Àtìbà bolẹ̀. Èyí sì díwọ̀ ogun nílá miiṛàn tí kò bá tún pa iran ọmọ Yorùbá run. Baṣọrun Olúyòlẹ̀ ti n ẹ̀ bí Aláàfin, èyí jẹyọ̀ nínú ilú tí àwọn àyàn rẹ̀ fí maa n pọ̀n ọ̀n pé:
Iba, kúkú jọba
Má ẹ̀ bí ọba mọ̀ (Ògúnníran, 2000:86)
Iba Olúyòlẹ̀ mọ̀ dájú pé Kúrunmí nikan ni ó le dá òun lówó kọ̀ láti mú èrò rẹ̀ nàà ẹ̀. Bí Ààrẹ̀ Kúrunmí kò ẹ̀ gba yìi jẹ̀ àfihàn iṣe ọ̀títọ̀, ifẹ̀ ilú ẹ̀ni, bíbòwọ̀-fún-ipò-ọba àti ibòwọ̀fàṣà. Èyí sì ni àwọn akọ̀ni toótọ̀ maa n lépa.
- vi. Kúrunmí kò tún gba fún Àtìbà nàà láti maa dá ipò ọba nikan jẹ̀, kí ó sì yowọ̀ àwọn ọmọ ọba Aláàfin yòókù kúrò. Kí oyè Aláàfin má baà jẹ̀ àjẹwọ̀ ni òfin kí Àrẹ̀mọ̀ maa bá baba rẹ̀ kú fi wáyé. Àtìbà fẹ̀ láti pa àṣà yìi run sùgbón ọmọ rẹ̀ ni ó fẹ̀ kí ó jẹ̀ ọba lẹ̀yìn in rẹ̀. Kúrunmí kọ̀ èyí jálẹ̀, ó sì sọ̀ fún Àtìbà kó foyè sílẹ̀, kí àwọn afọbajẹ̀ wá ọmọ oyè lọ̀ sí Kìṣì àti Igbòho nìbì tí àwọn àrọ̀mọ̀dọ̀mọ̀ Òfinràn wà, tí ọba mètá ọ̀tòtòtò sì ti jẹ̀. Bí a bá wo igbésẹ̀ yìi, ó fi Kúrunmí hàn gégé bí olótiitọ̀ tí kò fẹ̀ tara rẹ̀ nikan. Bí Kúrunmí kò ẹ̀ rí ogun láti dá Adélù lówó kọ̀ gégé bí Aláàfin jà yorí ni ó sọ̀ ipò nàà di ti àwọn àrọ̀mọ̀dọ̀mọ̀ Àtìbà nikan, àwọn ọmọ ọba yòókù tí ó fónká agbègbẹ̀ Òkè-Ògùn kò sì rí oyè nàà jẹ̀ mọ̀ títí di oní olóni yìi.
- vii. Kúrunmí gbà láti kú ju kí ọ̀wọ̀ àwọn jagunjagun Ìbàdàn tẹ̀ ẹ̀ lọ̀. Àwọn Yorùbá bọ̀ wọn ní "Èyìn àgbà nìyí, ó sà̀n ju ojú àgbà nìyí lọ̀." Kúrunmí fi èyí ẹ̀ nígbà tí ó gbọ̀ pé ogun ti mú àwọn ọmọ òun lọ̀ ni Iwáwun. Ó ronú kú, ó sì bá olórí-erú

rẹ, Abógúnrìn dì í pé kí ó sin òkú òun sí ibi tí ẹnìkẹni kò le mò. Ìdì nìyí tí Abógúnrìn fi pa àwọn ẹrú méjì tí ó ràn án lówó láti gbẹ ilẹ ìsínkú àgbà-ogun náà. Èyí tún fi Kúrunmí hàn gégé bí ẹni ìbẹ̀rù. Ògúnńíran tilẹ̀ jẹ́ kí á mò pé Adélù yan ikò tí ó sàwàrí ojú orórì Kúrunmí, wọn sì mú agbàrí rẹ̀ lọ fún un. Èyí wà fún ohun ètùtù láti yan Ààrẹ-òná Kakańfò miiran. Gbogbo iwònyí tún fi Kúrunmí hàn gégé bí akọni alágbára.

- viii. Ó yẹ kí á tún yán an pé Kúrunmí Àjàdí Ìde bá ogun Ìjàyẹ̀ lọ gégé bí àwọn Ààrẹ̀ tí ó síwájú rẹ̀ náà ẹ̀ bá ogun lọ. Èyí jẹ́ àmì kan pàtàkì tí àwọn Yorùbá fi lélé láti mò ojúlówó akọni jagunjagun. Nínú ìtàn Yorùbá, a kò gbọ̀ pé Ààrẹ-òná Kakańfò kan fi ọwọ̀ rọrí kú rí. Kúrunmí ti di arúgbó síwájú ogun Ìjàyẹ̀ kejì, síbẹ̀ ogun náà ni ó bá lọ. Ní orí jùjà fún àṣà ọba jìjẹ̀ ilú Ọyọ̀ ni ó sì kú lé. Èyí fi í hàn gégé bí abẹ̀nugan ajàfẹ̀tọ̀/àṣà àwùjọ̀ rẹ̀.

1.9 Àgbàlọgbábò

Kò sí bí a ẹ̀ máa sọrọ̀ ifẹ̀sẹ̀múlẹ̀ ilẹ̀ Ìbàdàn, Ọyọ̀ àti àwọn ilẹ̀ Ọyọ̀ miiran bí Ìjàyẹ̀ tí a kò ní í mẹnù ba ọ̀rọ̀ Kúrunmí. Kò sí bí a ó ẹ̀ sọ ìtàn ipò ọba Aláàfin Ọyọ̀, tí a máa yowó Kúrunmí Àjàdí Ìde sẹ̀yìn. Kúrunmí kì í ẹ̀ jagunjagun alágbára nìkan bí kò ẹ̀ jagunjagun ajàfẹ̀tọ̀ àwùjọ̀ rẹ̀. Lórí ìjàfẹ̀tọ̀ yìí sì ni ó pàdànu àwọn akínkanjú tó tó èyìn ín ẹ̀ nínú àwọn ọ̀mọ̀kúnrin rẹ̀ sí. Àgbàlọgbà jagunjagun ni Kúrunmí, ìdì nìyí tí Balogún Ìbíkúnlé kì í fi í kóyán rẹ̀ kéré. Bí a bá wo ìtàn Kúrunmí láti ipilẹ̀, kò sí ìgbà kankan tí a le sọ pé ó lo ipá láti fi jẹ́ gàba lórí àwọn ènìyàn. Ohun tí a tún rí nínú iwà rẹ̀ ni agídí. Bí Ìbíkúnlé ẹ̀ gbé ọwọ̀ àláfíà tó, tí Adélù náà tún gbé tirẹ̀, láti bẹ̀ Ààrẹ̀ Kúrunmí, kò gba èbẹ̀ ọ̀kankan nínú wọn. A le sọ pé ipò agbára tí ó wà ní ó n tì í, kí ó le jẹ́ pé ogun ni ó máa bá lọ. Ká sọ pé ogun Ìjàyẹ̀ kejì yìí kò bá ẹ̀lẹ̀ ni, bóyá Kúrunmí kò bá fowó rọrí kú torí tí ó ti darúgbó ní àkókò náà, kò bá sì jẹ́ Ààrẹ-òná Kakańfò àkókò tí ó fowó rọrí kú láti ìgbà tí Aláàfin Àjàgbó Èdú ti dá oyè náà sílẹ̀.

1.10 Àbá Fún Ọjọ̀ Iwájú

Àwọn àbá wònyí ni ìṣẹ̀-iwádìí yìí dá fún àwọn olùwádìí nípa ìtàn lójọ̀ iwájú:

- Ó yẹ kí àṣà wíwalẹ̀pítàn àti àmúlò àwọn ẹ̀rọ̀ tí ó le sàwàrí àwọn ohun tí ó ti rìn mólẹ̀ nínú iwádìí ajẹmótan ti búréké ju bí ó ẹ̀ wà ní orílẹ̀-èdè yìí lọ. Torí náà, àwọn olùwádìí fún ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ gbọ̀dọ̀ rí i pé kì í ẹ̀ ìtàn àtẹ̀nudẹ̀nu nìkan ni wọn yòò máa gbé ara lé nínú iwádìí wọn. Ó yẹ kí wọn sowó pọ̀ pẹ̀lú àwọn awàlẹ̀pítàn láti le fídí àwọn ìtàn àtẹ̀nudẹ̀nu tí a ti gbà sílẹ̀ múlẹ̀, kí àrídájú le wà lórí wọn.
- Iwádìí ìjìnlẹ̀ kò ẹ̀ é dá ẹ̀ ní ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ìgbà. Torí náà, ìjọba àti àwọn ilẹ̀-ìṣẹ̀ olùwádìí gbogbo ní láti máa ran iwádìí àwọn onímọ̀ lówó nípa ipèsè owó àti àwọn ohun èlò tí ó yẹ láti ẹ̀ iwádìí ìjìnlẹ̀.
- Ó yẹ kí á ẹ̀ iwádìí lórí àwọn ilú tí ogun ti tú sùgbọ̀n tí a dárúkọ̀ nínú ìṣẹ̀-iwádìí yìí. Àpẹ̀rẹ̀ èyí ni Ìwáwun àti Tọ̀balogbó. Iwádìí ìjìnlẹ̀ lórí àwọn ilú wònyí á tún jẹ́ kí á mò bí ogun náà ẹ̀ rí gélẹ̀ ní àkókò tí ó wáyé àti ọ̀ṣẹ̀ tí ogun yìí ẹ̀ lówùjọ̀.

Ìwé ìtókasi

- Adé-Àjàyí, J.F. and Smith, R. (1971). *Yorùbá Warfare in the Nineteenth Century*. Ìbàdàn: Ibadan University Press.
- Akínjóbín, A. (1998). *War and Peace in Yorùbáland (1793-1893)*. Ìbàdàn: Heinemann Educational Books (Nigeria) PLC.
- Àtandá, J. A. (2007). *A Comprehensive History of the Yorùbá People up to 1800*. Ibadan: John Archers (Publishers) Limited.
- Dou, P. àti Zhang, K. (2025). "Odysseus' View on Death and Heroism through his Dialogue with the Ghost of Achilles," *Proceedings of the 2024 International Conference on Social Sciences and Educational Department (ICOSSED 2024), Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, o.i. 490-497.
- Ekroth, G. (2002). *The Sacrificial Rituals of Greek Hero-cults in the Archaic to the Hellenistic Period*. Liège: University of Liège.
- Fádípẹ̀, N.A. (1970). *The Sociology of the Yorùbá*. Ìbàdàn: Ibadan University Press.
- Hamilton, P. (2005). *Historicism*. London àti New York: Routledge.
- Iggers, G. G. (1995). "Historicism: The History of the Term," *Journal of the History of Ideas*, vol. 56, no. 1, o.i. 129-152.
- Ifamose, F. O. (2004). "Twentieth Century Inter-Group Relations in Yorùbáland: A Retrospective and Perspective Analysis," *Nsukka Journal of Humanities*, no. 14, o.i. 95-108.
- Johnson, O. S. (1921). *The History of the Yorùbá: from the Earliest Time to the Beginning of the British Protectorate*. London: Routledge and Kegan.
- Kíaríbèè, L. A. (2021). "Ewì Gégé Bí Ètè Ogun Jíà Láwùjọ Yorùbá", *Yorùbá Studies Review*, Falola Toyin, Akintunde Akinyemi àti Adejumo Arinpe (Eds), vol. 6., no. 1., o.i. 73-90.
- Ọdébòdé, I. (2010). "Naming System During Yorùbá Wars: A Sociolinguistics Study," *Names*, vol. 58, no. 4, o.i. 209-218.
- Ògúnníran, L. (2000). *Ìbàdàn Mèsìògò: Kìnniún Ilẹ̀ Yorùbá (1829-1893)*. Ìbàdàn: Vantage Publishers.
- Ológuró, S. (2020). "Balógun Ìbíkùnlé: A Warrior Hero of Ìbàdàn," *Ìbàdàn: A Historical Culture and Socio-economic Study of an African City*, Ògúnremí, G.O. (olòótú), o.i. 434-447.
- Oyèbíyí, O. (2008). *1810-2007 The Traditional Rulers of a Great City-Ìbàdànland & Notable Events*. Ìbàdàn: Boom Art/Printing Co. Ibadan.
- Petraki, Z. (2021). "Hero-cult in Plato's *Phaedo*, *Republic* and the *Law*," *Synthesis*, vol. 28, no. 2, e. 106.
- Rappa, A. L. (2023). "The Concept of the Hero in Modernity," *Bohr International Journal of Science and Humanities Research*, vol. 2, no. 1, o.i. 131-133.
- Reynolds, A. (1999). "What is Historicism," *International Studies in the Philosophy of Science*, vol. 13, no. 3., o.i. 275-287.
- Stevanović, L. (2007). "Human or Superhuman: the Concept of Hero in Ancient Greek Religion and/in Politics," *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA LVI* (2), o.i. 7-22.
- Wei, X. àti Xu, J. (2012). "A Comparative Study on Heroism in *Shooter* and *Water Margin*," *Theory and Practice in Language Study*, vol. 2, no. 7, o.i. 1458-1464.

Author's Bio

Luqman Abísólá KÍARÍBÈÈ lectures at the Linguistics and Nigerian Languages department, Faculty of Culture, College of Humanities and Culture, Oşun State University, Nigeria. As a specialist in Yorùbá oral poetry, he focuses his research on African oral performatives and sustainable development. Kíaríbèè has publications in reputable journals across the global world.

Recebido em: 03/2026

Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): KÍARÍBÈÈ, Luqman Abísólá. Ọpẹ̀ Ìjàyẹ̀ ló le Ròyìn Ogun Ògúnmólá": Ààrẹ̀ Kúrunmí àti Ìjìjàdù Rẹ̀ Gégé bí Akọni Málegbàgbé. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.42-55, agosto 2026.

To cite this text (APA): Kíaríbèè, Luqman Abísólá (august 2026). Ọpẹ̀ Ìjàyẹ̀ ló le Ròyìn Ogun Ògúnmólá": Ààrẹ̀ Kúrunmí àti Ìjìjàdù Rẹ̀ Gégé bí Akọni Málegbàgbé. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 42-55.